Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.

Redactie-Adres: Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.

Aflevering 4. **Augustus 1918.**

RECENSIËN.

Dr H. BAVINCK, **De Vrouw in de hedendaagsche maatschappij.** Kampen, J. H. KOK, 1918. 186 blz. 4⁰.

Aan de jongste Grondwetsherziening, waarbij o.m. aan de vrouw het passieve kiesrecht verleend werd, en de mogelijkheid geopend, bij gewone wet haar ook het actieve te geven, dankt dit boek, zoo niet rechtstreeks dan toch zijdelings, zijn ontstaan. In de Eerste Kamer, die evenals de Tweede, met bijna algemeene stemmen, ook van de Rechterzijde, de aanhangige voorstellen aannam, heeft de schrijver zijn stem ten gunste ervan gemotiveerd in een rede, die om hare belangrijkheid in wijden kring aandacht trok. Bij vele antirevolutionairen vond ze echter geen onverdeelde sympathie; er klonk een andere toon in dan we gewoon waren te hooren; de principiëele bezwaren, ons steeds voorgehouden, werden ontkend. Vandaar dat Prof. Bavinck gemeend heeft, thans een breedere uiteenzetting te moeten geven van de door hem toen bijgebrachte motieven. Vandaar ook dat aan het tiental hoofdstukken, waarin door hem het vrouwenvraagstuk naar alle zijden wordt bezien, er één voorafgaat over de „Herziening van het Kiesrecht", dat blijvende waarde heeft om het overzicht, daarin van den gang van zaken gegeven. Waar *de Standaard,* in weerwil van Art. XI van het *beginsel*program herhaaldelijk aanneming der herzieningsvoorstellen aanbeval, en onze antirevolutionaire parlementsleden niet anders hebben gedaan dan dezen raad opvolgen, daar wordt het begrijpelijk dat de auteur daaruit concludeert, dat

men met het proclameeren van beginselen niet al te royaal moet zijn en niet al te haastig te werk moet gaan (blz. 17).

Voornaamste doel van zijn geschrift is, blijkens het woord vooraf, „de aandacht te vestigen op de belangrijke vraagstukken, die met het vrouwenleven in den tegenwoordigen tijd in verband staan, en die volstrekt niet nieuw zijn, maar toch in onze kringen tot dusver nog al te weinig belangstelling hebben gevonden". Aan deugdelijke voorlichting in dezen bestond groote behoefte. Gelijk vroeger, en ik ben niet geheel zeker of we dien tijd reeds voorbij zijn, velen de actie onzer arbeiders voor sociale verheffing aanstonds signaleerden als „rood", zoo is nu nog het getal groot van hen, die met te zeggen dat de roeping der vrouw in het huisgezin ligt, hun laatste woord hebben gesproken. Wie er ietwat anders over denkt, streeft h.i. naar emancipatie en is een verdediger van het feminisme. Dit boek kan uitnemend dienen om de oogen dezer kortzichtigen te openen. Ook zal het dankbaar worden ontvangen door allen. die aan de vrouwenkwestie niet oppervlakkig voorbijgaan, maar die zich onzeker voelen, zoodra zij pogen haar te benaderen. Hier is een man aan het woord, die de vrouwenbeweging met breeden blik overziet. Hij heeft haar ontwikkelingsgang in de historie nagespeurd, weet te onderscheiden zoowel tusschen de verkeerde en de goede richting als tusschen het wezenlijke en bijkomstige in de laatste, en is doordrongen van hare diep-ingrijpende, vèr-strekkende beteekenis. „De bewustwording der vrouw vormt eene belangrijke periode in de geschiedenis der menschheid, waarvan de strekking en de gevolgen nog lang niet zijn te overzien, maar die op zichzelve reeds zoo ernstig en gewichtig is, dat ze, in plaats van hooghartige minachting, aller belangstelling verdient" (blz. 75). „Het vraagstuk, dat door de vrouwenbeweging aan de orde is gesteld, overtreft in gewicht nog dat, hetwelk door de arbeidersbeweging werd opgeworpen; het is veelzijdiger, grijpt dieper in het sociale leven in, en staat in het allernauwste verband met het wezen en de toekomst van het

huisgezin, dat den grondslag vormt van alle maatschappelijke en staatkundige verhoudingen" (blz. 69).

Dat hiermee niet te veel is gezegd, bewijst de rijke inhoud van deze „brochure". Men zou ze kunnen indeelen in een algemeen en een bizonder deel, waarvan dan het eerste vier, het tweede vijf hoofdstukken omvat. In de eerste twee wordt aangewezen de plaats, in de Heilige Schrift aan de vrouw toegekend, en de waardeering die zij in de christenheid heeft gevonden. Het derde en vierde dragen een oriënteerend karakter. De Vrouwenbeweging wordt geteekend in haar opkomst, voortgang en verkregen resultaat, en daarna een inzicht gegeven in het Vrouwenvraagstuk en wat er rechtstreeks meê samenhangt. Nu volgt het speciale deel. Vijf hoofdstukken handelen over de verhouding, waarin de vrouw staat tot het burgerlijk recht, den arbeid, het beroep, den staat en de kerk. Terwijl het laatste gewijd is aan de steeds meer naar voren tredende kwestie van de opvoeding der vrouw.

Met bewonderenswaardige gemakkelijkheid beheerscht de auteur deze veelomvattende stof. Van de uitgebreide, veelsoortige literatuur over zijn onderwerp schijnt niets zijn aandacht ontgaan. Kerkvaders, rabbijnen en wijsgeeren laat hij spreken, terwijl schier al wat in binnen- en buitenland verscheen en ter zake dienstig was door hem werd geraadpleegd: handboeken en brochures, rapporten van staatscommissies en statistieken, jaarboekjes en propagandablaadjes, tijdschriften en couranten. Het betoog is altijd zakelijk, gehouden in rustigen toon, en zoo helder dat de eenvoudigste het kan begrijpen. Steeds wordt de groote lijn vastgehouden, ook daar waar hij zich beweegt op zuiver-technisch terrein, en zonder te vergeten, ook op het kleine en minder-gewichtige opmerkzaam te maken. Critiek blijft niet uit; het kostelijke wordt bedachtzaam en voorzichtig van het snoode gescheiden, en waar het noodig is, de maatstaf der beginselen aangelegd.

Het hoofdstuk over „de Vrouw en de Kerk" heeft reeds hier en daar tegenspraak uitgelokt. Men heeft gezegd: Prof.

Bavinck beweert en constateert wel, maar argumenteert niet. Doch dan vergeet men, dat de argumentatie niet hier, maar in de tweede paragraaf moet worden gezocht. De wensch, dat dieper ware ingegaan op de exegetische moeilijkheden, die zich hier voordoen, moge verklaarbaar zijn, men zie echter niet voorbij, dat een zoo breede behandeling van dit onderwerp, in vergelijking met die van de andere, de evenredigheid niet weinig zou hebben geschaad. Mij was het een blijde voldoening, dat de auteur inzake het stemrecht der vrouw in de kerk dezelfde denkbeelden heeft, als door mij ten vorigen jare in *de Bazuin* zijn ontwikkeld. Het komt mij voor, dat hij eerder niet ver genoeg dan te ver is gegaan. Dit punt is blijkbaar voor mijn hooggeschatten oud-leermeester niet meer dan een kwestie van opportuniteit. „Als het (stemrecht) niet gevraagd wordt, zijn er geen gronden, om het te geven, in de kerk evenmin als in den staat" (blz. 150). Ik zie de zaak anders. M.i. vloeit dit recht voort uit het ambt aller geloovigen, en dan heeft men het niet te verleenen of te onthouden, maar eenvoudig te *erkennen,* geheel afgezien ervan of het gevraagd wordt of niet.

Ten slotte: dit werk behoeft onze aanbeveling niet. Wie meèleeft met zijn tijd, kàn het niet ongelezen laten. Predikanten en allen, die een leidende positie innemen, zij vooral moeten er kennis van nemen. En wanneer zij dit doen, zullen zij met mij den auteur dankbaar zijn voor deze nieuwe vrucht van zijn arbeid en voor de klare voorlichting, welke hij schonk.

C. LINDEBOOM.

Dr. H. BAVINCK. **Paedagogische Beginselen.** Tweede herziene druk. Kampen, J. H. KOK.

De tweede druk van dit mooie en voor allen die bij het Christelijk onderwijs werkzaam zijn onmisbare boek is in hoofdzaak gelijk aan de eerste. Hier en daar heeft de auteur in aanteekeningen door literatuuropgaven den weg gewezen

aan hen die zich verder willen oriënteeren. Moge dit werk ook in zijn nieuw gewaad voor velen ten zegen zijn en de bestudeering ten goede komen aan de Christelijke opvoeding van de kinderen onzes volks.

T. HOEKSTRA.

Dr. H. H. MEULENBELT. **Onze Onderlinge Bijeenkomst.** Bijdrage tot kennis en waardeering van den kerkdienst bij de Hervormden in Nederland. Utrecht, G. J. A. RUYS, 1918.

Dr. Meulenbelt die reeds menige waardevolle bijdrage op het gebied der ambtelijke theologie gaf (denk slechts aan het uitnemend werk *Onze Zieken*) heeft nu een boek over den eeredienst laten verschijnen. Hij beperkt zijn taak aldus dat hij „niet voor liturgen schrijft" maar voor het gemeentelid van de Hervormde kerk, „wien zijn kerkgang lief is". Het is jammer dat Dr. Meulenbelt zijn taak niet wat breeder en dieper heeft opgevat. Iemand die op zulk een wijze voor eenigszins ontwikkelde gemeenteleden kan schrijven, is, dunkt me, ook wel in staat een liturgiek, „een leer voor den eeredienst" te geven. De auteur zou dan meer principieel te werk hebben kunnen gaan, zou breeder historische omlijsting hebben kunnen geven, en had zich dan ook niet zoo eng behoeven aan te sluiten bij voorschriften en gewoonten die thans in de Nederl. Hervormde Kerk worden gevonden.

Wanneer we nu dit boek van Dr. Meulenbelt beoordeelen naar hetgeen het zijn wil, niet een handboek voor liturgen maar een gids voor gemeenteleden, dan kan niet ontkend dat de auteur tamelijk wel geslaagd is. De voornaamste elementen van den eeredienst worden zoo behandeld dat eenvoudige gemeenteleden er wat aan hebben en verstaan wat met de onderscheidene liturgische handelingen wordt bedoeld. Van de geschiedenis der liturgie worden slechts enkele punten meegedeeld, voornamelijk die, welke dienen

om den gang van den eeredienst in de Hervormde kerk te verklaren. Daarbij — en dit is voor zulk een boek een groote verdienste — is het in een warmen toon geschreven; dit geldt vooral van het gedeelte dat handelt over het gebed.

Bizonder aangenaam deed het me aan dat de Schrijver nadruk legt op het beginsel van gemeenschappelijkheid in den eeredienst. Enkelen onder ons streven er naar den predikant in den eeredienst tot een factotum te maken. Hij moet niet alleen preeken en bidden en zegenen, maar ook een gedeelte der H. Schrift, de Wet en de Geloofsbelijdenis voorlezen. Wanneer men hem dan ook nog alleen laat zingen en laat collecteeren (en alleen namens de gemeente een gave in het zakje laat doen) dan is het beginsel van gemeenschappelijkheid in den eeredienst geheel terzijde gesteld, behoeven gemeenteleden en andere ambtsdragers niets te doen en is de predikant in den vollen zin des woords fac*totum*. Terecht verzet zich de auteur tegen deze eenzijdigheid en wenscht hij meer actie van de gemeente bij den kerkedienst.

Ook geloof ik dat het goed gezien is de schuldbelijdenis en absolutie als zelfstandige elementen in den eeredienst weer te willen invoeren. Het is in de historische lijn onzer Nederlandsche kerken de Wet aan de schuldbelijdenis te doen voorafgaan. Het komt me echter niet gewenscht voor het Onze Vader terstond na de Wet te laten opzeggen en dit als een formulier van schuldbelijdenis te gebruiken, daar het niet als zoodanig is bedoeld en ook geen specifieke schuldbelijdenis bevat.

Den liturgischen voorslag op bl. 251 heeft over het algemeen genomen mijn sympathie. De auteur noemt 17 punten:

1. Het votum.
2. De groet.
3. De Wet.
4. Een kort formulier van belijdenis van zonde en van gebed om genade of het gebed des Heeren.
5. De absolutie.

6. De geloofsbelijdenis.
7. Voorlezing van een gedeelte der H. Schrift.
8. Het voorgebed.
9. De tekst.
10. Gezang en inzameling van liefdegaven
11. De prediking.
12. [Gezang].
13. [Voortzetting der prediking].
14. Het nagebed.
15. Gezang.
16. De apostolische zegen.
17. Het amen der gemeente.

Het zou, dunkt me, beter zijn, wanneer op de voorlezing van den tekst onmiddellijk de preek volgt, opdat ook daardoor uitkome dat de preek is bediening van het Woord Gods. Punt 17 zou ik willen laten vervallen of na de absolutie plaatsen. Het amen der gemeente als laatste handeling in den eeredienst te stellen, gaat niet. Want de vergadering die door den liturg als leider wordt geopend, moet ook door den leider van de vergadering worden gesloten; de voorganger moet de eerste en de laatste acte verrichten.

De Schrijver schijnt mij eenigszins met zich zelf in tegenspraak wanneer ik vergelijk wat op pag. 218 en 248 staat. Terecht zegt Dr. Meulenbelt op pag. 248 dat „de oude formulieren van Doop en Avondmaal mee geholpen hebben om gedurende tijden van verval in onze kerk te bewaren het geloof, ons van de vaderen overgeleverd". „In deze hebben wij het oude, het klassieke, het blijvende noodig." Daarmee rijmt zich niet dat Dr. Meulenbelt op pag. 218 toestaat het avondmaalsformulier met „betamelijke vrijheid" te gebruiken. Hier is te veel toevertrouwd aan de subjectiviteit van den liturg.

Bij de lezing van dit goed gedrukte en in aangenamen stijl geschreven boek teekende ik onderscheidene vragen op, b.v.: Is het juist dat Calvijn *tegen wil en dank* (bl. 73) er toe kwam aan het gezang een plaats te geven in den eeredienst? Is de preek wel voldoende opgevat als een *bedienen*

des Woords, een openen en sluiten met de sleutelen des Hemelrijks (Catech. Zondag 31)? Waarom is de huwelijksbevestiging en de excommunicatie (wederopneming) niet behandeld? Is de opvatting van den Schrijver over het speciale ambt in onderscheiding van het ambt aller geloovigen (bl. 262) niet meer Luthersch dan Gereformeerd? Waar lezen we in de H. Schrift dat „alleen *voor de handhaving der orde in de samenkomst* en *tot hulpbetoon bij handelingen,* waartoe de gemeente noch in haar geheel noch in elk harer leden afzonderlijk aanstonds geschikt is, God sommigen tot leeraars geroepen heeft en zich van hen bedient als liturgen?

De enkele opmerkingen die ik hier maakte doen niets te kort aan de waardeering die ik voor den arbeid van Dr. Meulenbelt heb. Ook dit boek over ambtelijke (Dr. Meulenbelt kiest nog voor „practische") theologie zij onzen predikanten ter lezing aanbevolen.

T. HOEKSTRA.

J. J. KNAP CZN. **In den dag der benauwdheid.** Kampen, J. H. KOK, 1917.

Dit boek heb ik ter lezing gegeven aan iemand die een ernstige operatie moest ondergaan. Het heeft toen zijn bruikbaarheid bewezen. De patient is door menig hoofdstuk getroost en geestelijk gesterkt. Hij kreeg het boek en zijn auteur lief. Indien hij één opmerking wilde maken — en hij was tot oordeelen bevoegd — dan zou het deze zijn, dat een enkele maal de helderheid van uitdrukking der gedachte schade leed door bloemrijkheid en veelvuldig gebruik van beelden. Overigens was hij zoowel voor den rijken inhoud als voor den schoonen vorm den schrijver dankbaar. Daarbij is de druk helder, zoodat een zwakke ook in een vertrek, dat spaarzaam verlicht is, zonder moeite het boek kan lezen.

Voor onze kranken is dit werk een uitnemend geschenk. Ook zieleherders zullen het niet zonder vrucht gebruiken.

T. HOEKSTRA.

S. COOLSMA. **J. de Liefde in zijn leven en werken geschetst.** Nijkerk, G. F. CALLENBACH, 1917.

Naast en voor mij liggen: Minister van der Brugghen door Dr P. Smit, Uit het leven en levenswerk van J. van Dijk Mzn door Dr G. A. Wumkes en het hier bovengenoemde van S. Coolsma, oud-zendeling, die het voorrecht heeft genoten De Liefde nog persoonlijk te hebben gekend. Drie boeken over drie merkwaardige figuren elkander in menig opzicht verwant, toch ook nog behoorende tot den zoo merkwaardigen tijd van het Réveil, rijk aan merkwaardige menschen, waarvan zoovelen ook nu nog deelen in groote en immer hernieuwde belangstelling. Ik kan mij voorstellen dat de auteur bij den ontzaglijken arbeid aan dit werk besteed, heeft genoten al den tijd dien hij daaraan heeft gewerkt. De naam van De Liefde herinnert mij aan mijn vroegste kinderjaren; hij was een geliefd auteur van mijne moeder, die zoo gaarne las. Nog dezer dagen heb ik zijn „Diligence" met groot genoegen gelezen. Niemand minder dan Allard Pierson heeft ook over De Liefde geschreven in zijn „Oudere Tijdgenooten". De Liefde behoorde van huis uit tot de Doopsgezinden, kwam in zijn tweede gemeente, waar hij evenals in Woudsend onder grooten toeloop van heinde en ver preekte, tot bekeering, nadat ook hem het heerlijke Schriftwoord: uit genade zijt gij zalig geworden, gelijk een levenwekkende zon zijn warme stralen in zijne ziel schoot, zooals hij ons zelf mededeelt, bl. 31. Van nu voortaan zal hij al zijn talenten en kennis stellen in den dienst des Heeren en tot heil des volks. Als een Van Dijk was ook hij begaan met den treurigen geestelijken toestand waarin ons volk verkeerde. Coolsma's boek geeft ons een uitnemend overzicht van „het werken" van De Liefde. Die ontwaakte mannen van het Réveil waren harde werkers! Velen hunner zijn verteerd door den ijver voor Gods huis. Ik kan in deze korte recensie den auteur niet volgen in de weergave van het vele op velerlei gebied gedaan en geleverd door De Liefde. Om

met de veel bewogen, in veel opzichten zoo droeve doch hoogst interressante periode van het midden der vorige eeuw steeds beter bekend te worden, en dat is eisch om onzen tijd te kunnen verstaan, moet ook dit boek worden gelezen en als velen het koopen dan scheppen zij daardoor de mogelijkheid dat de schrijver en de uitgever nog eene bloemlezing uit De Liefde's geschriften laten volgen. Dat kan nog eens een frisch bouquetje worden! De Liefde's geschriften tintelen van geest en vernuft, zijn onnoemelijk rijk en verscheiden, zijn frisch en vol leven. We kenden De Liefde al uit onze jeugd; we hebben genoten van wat Wumkes over hem schreef en van hem ons weergaf in correspondentie; onze belangstelling is door dit werk nog geprikkeld.

Reeds vroeger is over De Liefde geschreven in de Doopsgezinde bijdragen en elders. Het oordeel over dezen veelzijdigen man kon niet eenstemmig zijn; zijn karakter was ingewikkeld; zijn ziel zoo fijn besnaard en de tonen daaraan ontlokt zoo verscheiden. Niet immer is hij billijk beoordeeld bl. 329. Met velen is hij in conflikt gekomen; hij was als meerdere mannen van het Réveil, gelijk zooveel het geval is met karaktervolle en rijke naturen, met hoogst begaafde mannen, een „Einspänner". Hij had een geopend oog voor allerlei nood. Hij bemoeide zich met school en kerk, met staat en maatschappij, met wetenschap en liefdadigheid en kwam derhalve in aanraking met Hervormden, bl. 146 en Afgescheidenen, bl. 163; met Groen, Wormser en de Christelijke vrienden; met Van der Brugghen en Chantepie; met Pierson, Hofstede de Groot en Heldring; met schier alle vooraanstaande mannen. De Liefde was dichter, de Nederlandsche Gellert; schrijver van kinderboekjes, van volkslitteratuur, van brochures, van vlugschriften, van wetenschappelijke werken en van een allegorie die Bunjan's christen-reize opzijde streeft; hij was schoolman en stichter van de Vrije Evangelische Gemeenten; werkte in binnen- en buitenland; werkte als stadszendeling, als collectant, journalist, evangelist en medicineerde ook nog gaarne,

en had dit gemeen met vele predikanten, dat hij de officieele medische wetenschap niet hoog scheen aan te slaan. Een man die schreef: ik kan mij met de verwachting streelen, van eenmaal het gansche volk tot Gods Woord te zien terugkeeren, bl. 243, moest wel alles doen om dat volk te bereiken. Door dit idealisme bezield schreef hij godsdienstige liederen met piano- en orgelbegeleiding, preeken, pamfletten, verzen voor kinderen, schoolboeken, een vaderlandsche geschiedenis, een verbeterde en handiger uitgave van Trommius concordantie, bijbellezingen en een bijbel voor kinderen, traktaatjes en novellen in Nederlandsche, Duitsche en Engelsche Tijdschriften. En deze geniale man heeft grooten strijd om het bestaan moeten voeren; heeft vele jaren in Engeland moeten wonen; hij de echte vaderlandslievende, die geestig van zijn nieuw vaderland schreef: Ze zijn de houthakkers en waterdragers van het Christendom; zeer nuttig, o ja! gelijk een pootige kruier. En daarbij belachelijk trotsch met een bekrompen eilandenverstand: Engeland is de wereld, bl. 311. De Liefde was ook theoloog al schreef hij geen Theol. Standaard-werk; hij durft Oosterzee's „Leven van Jezus" een soeperig water- en melkboek noemen, bl. 314. Met het oog op de Moderne Theologie, waarmede hij nog al eens in conflikt kwam, schreef hij: „Spreek niet van een hiernamaals! Dat is er misschien niet eens! Laag, om laag, 't hart naar beneden, niemand weet wat boven is, bl. 279. Evenals Van Dijk dacht hij zich de wederkomst des Heeren nabij, daarom werkten deze beide mannen geweldig, de een vóór de Ned. Herv. Kerk, de ander buiten haar, bl. 264, 285. De Liefde was niet wat wij noemen „een belijnd denker", dat kwam uit in zijn uitlatingen met betrekking tot de kerk, tot de confessie, tot de Geref. theologie en tot de Schrift. Getuige eene uitdrukking als deze: wat doet het er ook toe, of de Heilige Schrift in elke letter, tittel of jota feilloos is of niet? bl. 285. De Liefde was geen Reformator, wel de stichter van de Vrije Evangelische Gemeenten die men tegenwoordig nog ten getale van één-en-twintig in ons land telt, bl. 266 noot. Hoeveel

sympathie hij ook den Afgescheidenen toedroeg, tot hen mocht en kon en wilde hij niet gerekend worden. 't Is met de Liefde's volgelingen gegaan, als met velen van die van Buddingh en Kohlbrugge: hun geestelijk nakroost is voor een groot deel wedergekeerd naar de Herv. Kerk. Alleen de vaders der Scheiding en der Doleantie, wijl zij reformatoren waren, konden onder God's zegen werken tot de wederopleving van het Gereformeerd kerkelijk leven. Ledeboer's volgelingen leiden het leven van schimmelplanten in moerasachtigen bodem. Buddingh en De Liefde gaven geen leiding op kerkelijk gebied, zoo min als Kohlbrugge en daarom hebben deze rijk begaafde mannen niets of weinig gedaan voor reformatie en kerkherstel. Met hunne gemeenten gaat het als met die der Oud-Katholieke kerk in Zwitserland. Door de bemoeienis van den Staat werden haar o. a. in Bern en Genève de oude kerken der Roomsche Kerk toegewezen, maar de zuigkracht van het beginsel der Roomsche Kerk werkte sterker dan het halfslachtige kerkelijk uitgangspunt der Oud-Katholieke kerk, zoodat haar ledental van jaar tot jaar sterk vermindert en weer keert naar de giron van de Roomsche Kerk. Bij ieder halfslachtig kerkelijk beginsel werkt de aantrekkingskracht der oude kerk te sterk.

De auteur voegt in zijn boek een enkele keer eigen opmerkingen toe aan de weergave van wat De Liefde deed of schreef. Daarbij is hij niet immer even gelukkig. Een enkel vinnigheidje ware liever in zijn pen gebleven, bl. 102. De noot op bl. 149 lijkt mij minder juist en foutief is dat S. van Velzen predikant te Kampen zou zijn geweest, bl. 163. De schrijver blijkt niet al te goed op de hoogte te zijn met de geschiedenis der Christ.-Geref. Kerk, wat wel meer voorkomt zelfs bij Hooggeleerde professoren in de historie der Kerk.

Uit mijn uitvoerige bespreking moge hem echter blijken dat ik zijn werk met veel sympathie heb gelezen en het van harte aanbeveel. Een uitnemende opgave van geschriften van J. de Liefde, die in geen enkele publieke bibliotheek behalve die der Doopsgezinden compleet worden gevonden,

en een goed personen- en zakenregister sluit het geheel dat ingeleid wordt met het, door de samenstellers van den „Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen" verminkte lied van den dichter-prediker Ds J. de Liefde, wiens sympathiek portret op het titelblad prijkt.

G. KEIZER.

Hongarije in oorlogstijd, in en om de Nederlandsche ambulance te Buda-Pest, door H. S. S. KUYPER. Baarn, E. J. BOSCH, 1918.

Er bestaat geen glansrijker geschiedenis dan de Hongaarsche en ik zou mij als een onontwikkeld mensch beschouwen, als ik ze niet kende.[1]) Daar moge in dit woord van den ex-president Roosevelt, te Buda-Pest gesproken ten antwoord op de ovatie in deze schoone Donau-stad hem gebracht eenige overdrijving zitten, dergelijke redevoeringen eigen, toch is maar al te waar dat onbekendheid met de rijke historie van het Hongaarsche volk eene lacune is in veler historische kennis. Ook op kerkhistorisch gebied zijn wij te weinig bekend met de historie van eene der gereformeerde kerken, die naast die van Schotland en Nederland kan worden gesteld. Dit is vooral te wijten aan de onbekendheid met de Hongaarsche taal, die erg moeilijk schijnt te zijn. Hetgeen wij uit de Hongaarsche kerkgeschiedenis weten, bepaalt zich vooral tot het feit dat admiraal de Ruyter eens eenige Hongaarsche predikanten van de galeien verloste, ter herinnering waaraan het Hongaarsche volk uit dankbaarheid een standbeeld heeft opgericht voor den admiraal te Debreczen; dan verder herinneren we ons ook nog dat sinds het laatst der achttiende eeuw Duitsche en Hongaarsche studenten aan de Universiteit van Utrecht studeeren, die ondersteund worden uit het rijke „stipendium Bernadinum".[2]) Misschien weten sommigen dan verder nog dat het honderd-

---

[1]) „Nieuwe Rotterdamsche Courant", 21 April 1910, Avondblad, C.

[2]) Het „stipendium Bernadinum", geschiedenis eener Utrechtsche Academie-beurs, door Dr S. D. van Veen, Utrecht. G. J. A. Ruys, 1911.

vijftigjarig jubileum van dit „Bernadinum" te Utrecht is gevierd van 20—22 Juni 1911 [1]), waarbij ook eenige Hongaarsche predikanten onder de deelnemers aan het feest werden geteld, o. a. Dr G. Sebestyen van Buda-Pest, die naar het bericht van „de Heraut", Zondag 30 Juni 1918, No. 2110, benoemd is met eenparige stemmen tot Hoogleeraar in de Dogmatiek aan de Theologische Akademie te Buda-Pest. Toch werden er in den laatsten tijd nog al eens berichten over de gereformeerde kerk van Hongarije in „De Heraut" en elders opgenomen, vooral na de groote Calvijn-feesten in 1909 te Genève gevierd. De gereformeerde kerk van dat land had niet minder dan zeven officieele vertegenwoordigers naar Genève gezonden; meer dan honderd leden dier kerk, burgers van Buda-Pest, woonden als belangstellenden de feesten bij „pour se retremper dans le grand courant reformé et 's enquérir des conditions nouvelles de la vie religieuse parmi nous", en een adres van 1500 Hongaarsche predikanten werd aangeboden; terwijl onder de woordvoerders werd geteld de Hongaarsche Mgr. Autal. [2])

Deze belangstelling der Hongaren was voor schier alle feestgangers een openbaring en niemand minder dan de Calvijn-kenner prof. Doumergue, nam het besluit om persoonlijk deze kerk te leeren kennen en reisde naar dit wondere land om „La Hongrie Calviniste" te bestudeeren. Sinds deze laatste jaren boezemde mij de historie dezer kerk het hoogste belang in en nam ik mij voor haar te leeren kennen. Ook ontdekte ik dat in den kring onzer kerken reeds voor meer dan vijftig jaar eenige aandacht werd geschonken aan de gereformeerde kerk van dit vergelegen land, gelijk mij bleek uit de berichten in „de Bazuin" van het jaar 1854, Nr. 39.

Met verlangen heb ik uitgezien naar dit werk van de

---

[1]) Das 150 Jubiläum des Stipendium Bernadinum zu Utrecht 20—22 Juni 1911, Festbericht.... Utrecht. G. J. A. Ruys, 1911.

[2]) Gazette de Lausanne, Ns. 156, 159, 5, 8 juillet 1909. Vgl. ook in dit tijdschrift een artikel over de Calvijn-feesten, 12de jaargang, afl. 2 Juni 1911 bl. 41—68, van schrijver dezes.

bekwame schrijfster, en hoewel ik wel wist dat zij zou schrijven over hetgeen „in en om de Nederlandsche ambulance" door haar werd opgeteekend in een dagboek, toch zou ik vinden wat voor mij de groote belangrijkheid van dit boek was. Haar ging een nieuwe wereld open toen zij op 18 Januari plotseling werd gebracht in een groote mooie Gereformeerde kerk, schoon gelegen op het „Calvijnplein", midden in de stad en vol Hongaarsche Calvinisten, die bijeen waren om een feest „op Gereformeerden grondslag" te vieren, bl. 61. Van af dien dag verkeeren we telkens bij vernieuwing in het gezelschap van den ons sympathiek geworden Ds Sebestyen, bl. 129, 161, 190, 193 en v.v. 231. Als de schrijfster met haar zuster na de ontzaglijke vermoeienissen van eenige maanden ambulance-werk tot „Erhohlung" vacantie in de Hohe Tatra heeft genomen, en dan na ons al veel van de Hongaarsche geschiedenis verteld te hebben uit Edouard Sayou, Histoire Générale des Hongrois, en ons meegevoerd heeft door de weergave van den inhoud eener Hollandsche vertaling door A. S. C. Wallis van „de Tragedie van den Mensch", van Emerich Madach, ook nog verhaalt wat Doumergue schrijft over „La Hongrie Calviniste" dan heeft zij dit succes, dat wij erg verlangen om de geschiedenis van de gereformeerde kerk van Hongarije nog nader te leeren kennen. Wat zou zij een geschikt onderwerp zijn in een harer onderdeelen voor een dissertatie op het gebied van de kerkgeschiedenis! Hij die zich daar aan mocht zetten heeft voor, dat hij stellig eene uitnemende introductie kan krijgen. Hoewel heel dit boek boeit en bindt van af de eerste bladzijde, lag voor mij toch de groote aantrekkelijkheid in wat het geeft met betrekking tot de geschiedenis der Hongaarsche kerk. Anderen zullen worden aangetrokken door hetgeen het biedt met het oog op de Nederlandsche ambulance. Grieseligheden zal men er te vergeefs in zoeken. Wordt de stof in den vorm van een dagboek geboden, het geheel is vrij van het dorre kroniek-achtige, dien vorm zoo licht eigen. Hoogst interessant is wat de schrijfster ons mededeelt omtrent de hooge

figuur van graaf Tisza en den machtigen invloed van diens brief. Op het gebied van volkenkunde en kunst biedt zij rijke bladzijden. En dan die vele korte opmerkingen, zoo geschikt voor een „motto-album”, die over het veld van dit boek zijn gespreid, als zoovele bloemen heerlijk van geur en kleuren-pracht. Ik noem er enkele: maar ik ben nu eenmaal vrouw, en vrouwen laten zich liever leiden door voorkeur dan door methode, bl. 263; de wereld zoekt *af*-leiding, om het lijden te vergeten. Het kind van God zoekt *in*leiding, om het lijden beter te begrijpen. De wereld vlucht van het lijden weg. Wie gelooft, vlucht mèt zijn lijden tot God, bl. 309; er is een lichtzijde aan *alles*, zelfs aan ontbering, bl. 311; het groote oorlogswee is *overal*. Het is als de plaag der vorschen in Egypte, waarvan God zeide, dat zij zouden komen in de huizen, en in de slaapkamers, en op de bedden, en ook in de huizen der knechten, en op het volk, en in de bakovens en in de baktroggen, bl. 325. Hoe verrassend is de ontmoeting met Ludwig Barth, bl. 314 v.v. Fijn is de kritiek geoefend op onzen volksaard, bl. 38, 39, 66, 79, 239. Het geheel is uitnemend verzorgd. Ik teekende maar een tiental drukfoutjes aan. De schrijfster zegt: te luisteren naar iemand die goed spreekt, is voor mij een genot, bl. 47. Voor mij is een genot te lezen wat goed is geschreven. Dat genot viel mij in ruime mate ten deel bij de lezing van dit boek. Ware het gevolgd door een register van persoonsnamen, de waardij zou mij nog zijn verhoogd

G. KEIZER.
